

Monika Pietrowicz
UMK Toruń

LUDOWE ŹRÓDŁA
LITERACKIEGO WIZERUNKU NIEDŹWIEDZIA
W BAJCE ALEKSEGO REMIZOWA *ZAJĄCZEK IWANYCZ*

Wielu badaczy literatury wskazuje na wzajemne oddziaływanie na siebie literatury i folkloru. Julian Krzyżanowski, opierając się na wynikach badań komparatystów, stwierdza:

Nie tylko literatura przez wieki czerpała pomysły z dziedziny twórczości tradycyjnej, ale i na odwrót, dziedzina ta syciła się przez wieki całe pomysłami literackimi¹.

Jednak dopiero wiek XIX na stałe wprowadził folklor w orbitę zainteresowań literackich i odkrył całe bogactwo kultury ludowej. Twórców inspirowała ludowa wizja świata i człowieka, która spełniała marzenia o krainie wiecznej, naturalnej szczęśliwości opartej na pełnej harmonii². Krzyżanowski zauważa, że nie zawsze nawet można zidentyfikować element folklorystyczny w dziele literackim, bowiem przejawy duchowej kultury ludowej nie zostały wyczerpująco, dokładnie zinwentaryzowane, a często były zapisane zupełnie przygodnie³.

Wśród różnorodnych form przekazu ludowego na miejscu uprzywilejowanym zdaje się znajdować bajka. Jeśli chodzi o bajkę rosyjską, to swoje bogactwo i artyzm zawdzięcza wprost zawodowym bazarzom, chętnie goszczonym na dworze carskim⁴. O ich inwencji twórczej i żywotności bajki w przekazie ustnym świadczy chociażby krzyżowanie się wątków.

---

¹ J. Krzyżanowski: *Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*. Warszawa: PWN 1977, s. 12.

² J. Bartmiński: *Niebo się wstydzi. Wokół ludowego pojmowania ładu świata*. W: *Kultura, literatura, folklor*. Red. M. Graszewicz, J. Kolbuszewski. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1988, s. 100.

³ J. Krzyżanowski: *Paralele...*, s. 22.

⁴ J. Krzyżanowski: *W świecie bajki ludowej*. Warszawa: PIW 1980, s. 158.

Ryszard Łużny terminem bajka obejmuje wszystkie narracyjne gatunki folkloru rosyjskiego, a więc m.in. bajki fantastyczne, zwierzęce, legendy, podania czy skazy⁵. W tych bardzo zróżnicowanych gatunkowo i tematycznie utworach twórcy ludowi zamykali całe bogactwo duszy rosyjskiej, prawdę uczuć, odwagę marzeń oraz klarowny system wartości. Pisarzy fascynowała zwłaszcza ludowa bajka magiczna — fantastyczna opowieść, której bohaterowie przekraczają granice między realistycznym światem a uosobioną przyrodą. Chętnie dokonywali oni transformacji różnych bajkowych wątków. Koncepcyjność bajki ludowej prowokowała ich możliwością rozbudowania tekstu poprzez wprowadzenie nowych motywów, a nawet następstw zdarzeń związanych z przygodami bohatera, brak natomiast konkretyzacji czasowo-przestrzennej i odrealnienie rzeczywistości pozwalały na wypełnienie bajkowego świata twórcami wyobraźni. Z poetyką bajki doskonale korespondowała konwencja romantyczna i modernistyczna pełna tajemniczości, nastrojowości i niezwykłości. A ulubiony przez modernistów symbol umożliwiał im zawarcie w utworze nie tylko głębokich treści, ale przede wszystkim uniwersalnego przesłania. Wykorzystując bajkę uciekali w świat przez siebie stworzony, nad którym mieli pełną władzę. Mogli więc wprowadzić doń, na wzór rzeczywistości realnej, dobro i zło, mądrość i głupotę, szlachetność i podłość, przyjaźń i zdradę, miłość i zazdrość. Bajkowy kod pozwalał stworzyć model świata zgodny z marzeniami i pragnieniami autora, ale także odpowiadający ludowemu poczuciu sprawiedliwości i moralnego ładu.

Pisarzem, który wskrzeszał fantastyczny świat wierzeń ludowych, by zamknąć go w literackiej formie, był Aleksiej Remizow. Już w wydanym w 1907 roku pierwszym zbiorze bajek zatytułowanym *Idąc za słońcem* (*Посо́лонь*) przywołał staroruskie widzenie świata, którego zasadniczą cechą była zgodność człowieka z całością bytu, harmonijne współistnienie człowieka i natury⁶. Remizow miał świadomość, że przekodowanie tworzywa ludowego na system znaków literatury wiąże się z respektowaniem różnic w zakresie sposobu istnienia, percepcji tekstów i stosunku do kodu gatunkowego⁷. Doskonały przykład ciekawej transformacji ludowego wątku bajkowego znanego jako *Niedźwiedź (leśny, czarodziej, rozbójnik)* i trzy

⁵ R. Łużny: *Rosyjska literatura ludowa*. Warszawa: PWN 1977, s. 185.

⁶ Remizow podkreślał, że utwory tworzące zbiór nie są wymyślone przez niego, lecz mają swoje pierwowzory w tradycji ludowej. Przyznawał się też, że zbiór *Idąc za słońcem* był pierwszym krokiem do rekonstrukcji ludowego mitu na podstawie artystycznie przekształconych różnych gatunków folklorystycznych.

⁷ Różnice te wyodrębniła Jolanta Ługowska:

1) sposób istnienia: bajka ludowa funkcjonuje w kanale ustnego przekazu, baśń literacka zaś funkcjonuje jako przekaz maksymalnie zobjektywizowany w formie napisanej;

2) typowy obieg i sposób percepcji: w przypadku bajki ludowej kontakt nadawcy z odbiorcą jest bezpośredni, utwór jawi się jako tekst otwarty, umożliwiający dopełnienie. Baśń

siostry (СУС 311 „Медведь (леший, чародей, разбойник) и три сестры”) stanowi bajka *Zajączek Iwanycz (Зайчик Иwanyч)*⁸.

Niedźwiedź odgrywał bardzo ważną rolę w tradycji ludowej. Od prastarych czasów otaczany był szacunkiem — szczególnie wśród ludów syberyjskich. W ich wierzeniach niedźwiedź występuje jako zwierzę totemiczne. W mitologii syberyjskiej jest on, obok łosia, zwierzęciem kosmicznym. W niektórych plemionach uważany był nawet za protoplastę człowieka⁹. Niedźwiedź należy do grupy zwierząt lunarnych: zapada w sen zimowy, znika więc z pola widzenia człowieka, co w tradycji ludowej było interpretowane w kategoriach podążania do krainy zmarłych. Między innymi dla Ewenków czy Ajnów umierające i zmartwychwstające zwierzę jest upostaciowaniem zasady odradzania się świata, ale także nadziei na odrodzenie po odejściu do krainy zmarłych. Obrzędy związane z nadejściem wiosny, z przebudzeniem się niedźwiedzia z zimowego snu zawierały symbolikę płodności, rodzenia się nowego życia. Na Słowiańszczyźnie Zachodniej to przebudzenie świętowano w dniu Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, zaś na Rusi obchodzono wtedy święto niedźwiedzia (*медвежий праздник*)¹⁰. Niedźwiedziowi przypisywano też rolę pośrednika, mediatora w kontaktach żywych ze światem pozaziemskim. Na przykład syberyjscy Ajnowie traktowali niedźwiedzia jako posłańca boga losu¹¹. W wierzeniach wielu ludów niedźwiedź kontaktujący się z zaświatami uchodzi za zwierzę mające duszę i charakteryzujące się niezwykłą intuicją i mądrością, co przejawia się w umiejętności rozpoznawania człowieka sprawiedliwego i nieuczciwego, kobiety cnotliwej i rozpustnej. Jakuci twierdzą, że niedźwiedź wie i rozumie wszystko, nie mówi zaś tylko dlatego, że nie chce¹². Powszechnie wierzone,

literacka w postaci książki zakłada pośredni kontakt z autorem z projektowanym czytelnikiem, a kształt przekazu jest zamknięty i skończony;

3) stosunek tekstu do kodu gatunkowego: tekst bajki ludowej aktualizowany w konkretnych aktach wykonania wykazuje charakterystyczną orientację na kod gatunkowy, świadcząca o dążeniu opowiadającego do możliwie wiernego odtworzenia wzorca. Natomiast baśń literacka istnieje jako wypowiedź autorska, której kształt określony jest przez kontekst artystyczny. Baśń pozostaje w luźnym związku z kodem gatunkowym. J. Ługowska: *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*. Wrocław: Ossolineum 1981, s. 31–32.

⁸ *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*. Red. К.В. Чистов. Ленинград: Наука 1979, c. 111. W międzynarodowej systematyce wątek ten jest zapisany pod numerem 311.

⁹ P. Kowalski: *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa: PWN 2007, s. 343.

¹⁰ О.В. Третьякова: *Русский народный календарь*. Москва: Метафора 2005, s. 20. Szczegółowe omówienie święta niedźwiedzia przedstawia Wasiliew w artykule: В.А. Васильев: *Медвежий праздник*. „Советская этнография” 1948, т. 4, s. 78–104.

¹¹ М. Кошко: *Mitologia ludów Syberii*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1990, s. 57.

¹² Tamże, s. 60.

że zwierzę przebywające w zaświatach przynosi stamtąd nie tylko wiedzę, ale także moce uzdrowicielskie¹³. Dlatego z niektórych części jego ciała do dziś jeszcze na Wschodzie sporządza się wiele leków na różne schorzenia. A ponieważ przypisywano mu również moc unieszkodliwiania nieczystych sił, tworzone amulety, które noszono bądź zawieszano w domu i w zagrodzie. Przed czarami i demonami najskuteczniej miały chronić pazury, łapy i zęby niedźwiedzie¹⁴.

Jeszcze w połowie XX wieku pewien chłop z Kostromy miał w domu co najmniej 42 łapy — liczebność bowiem wzmagą moc magicznej zapory. Zęby i pazury wkładano do rzymskich i germańskich grobów, podobnie czyniono na Słowiańszczyźnie. Aby zmarły mógł dostać się do raju, Litwini do łodzi, którą później palono, wkładali wraz z nieboszczykiem pazury: miały mu one pomóc we wdrapaniu się na gładką górę prowadzącą w zaświaty¹⁵.

Chrześcijaństwo, walcząc z pogańskim kultem zwierzęcia, podkreślało niebezpieczne właściwości niedźwiedzia, np. gniew, okrucieństwo, natomiast średniowieczna ikonografia pod jego postacią przedstawiała szatana. Jednak żywoty niektórych świętych, m.in. św. Galla, mówią o uległości i usłużności niedźwiedzia wobec sług bożych.

Respekt, ale także lęk przed potęgą zwierzęcia jest źródłem zwyczajowego tabu, nakazującego zastępowanie nazwy niedźwiedzia innym imieniem. W językach Eurazji na przykład niedźwiedzia nazywano np.: dobrym, starym, futrzanym ojcem, ojczulkiem, dziadem, wujem, leśnym, ryczącym, ale też Marcinem, Miszą, Maszą¹⁶. Te ludzkie imiona i tytuły mają oczywiście wyraźne uzasadnienie. W wielu ludowych opowieściach pojawia się motyw przemiany człowieka w niedźwiedzia. Piotr Kowalski pisze:

Wśród ludowych legend apokryficznych znaleźć można opowieść o tym, jak pewien niedowiarek chciał przestraszyć Boga. Aby tego dokonać, włożył kozuch

¹³ Obszernie o kulcie niedźwiedzia w tradycji ludowej Rosjan piszą m.in. А. Леонтьев, М. Леонтьева: *Истоки медвежьей Руси*. Москва: Алгоритм 2007; А.Б. Зернова: *Материалы по сельскохозяйственной магии в Дмитровском крае*. „Советская этнография” 1932, т. 3; А.М. Попова, Г.С. Виноградов, *Медведь в воззрениях русского старожилго населения Сибири*. „Советская этнография” 1936, т. 3; В.А. Васильев: *Медвежий праздник*. „Советская этнография” 1948, т. 4, s. 78–104; Е.А. Алексеенко: *Культ медведя у кетов*. „Советская этнография” 1960, т. 4, s. 90–103; З.П. Соколова: *Культ животных в религиях*. Москва: Аква-Пресс 1972; В.Ф. Кернер: *Медведь в обрядах перехода*. W: *Образы и сакральное пространство древних эпох*. Екатеринбург: Аква-Пресс 2003, s. 49–66.

¹⁴ А.В. Гура: *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Индрик Год 1997, s. 165–166.

¹⁵ P. Kowalski: *Kultura...*, s. 346.

¹⁶ В.А. Васильев: *Медвежий...*, s. 80–82.

futrem do góry i stanąwszy na czworakach zaryczał. W tej postaci już pozostał, bo Bóg zamienił go w niedźwiedzia¹⁷.

Aleksander Gura wśród przyczyn przemiany człowieka w niedźwiedzia wymienia pychę, chciwość i oszustwo. Badacze przedmiotu tę genealogię niedźwiedzia tłumaczą jego wyglądem i zachowaniem¹⁸. Otóż niedźwiedź bez skóry przypomina nagiego człowieka, potrafi chodzić na tylnych łapach w postawie wyprostowanej, przy czym ślady jego stóp przypominają ślady stóp ludzkich. Siada ponadto tak jak człowiek — z łapami wyciągniętymi do przodu, lubi tańczyć w takt muzyki, troskliwie opiekuje się swoimi dziećmi, wyraża też takie emocje, jak radość i gniew. Wierzono też, że niedźwiedź rozumie mowę ludzką, a jego głos przypomina głos człowieka — w polskiej terminologii łowieckiej głos niedźwiedzia określa się mową, mruzeniem, mamrotaniem¹⁹. Wśród wielu podobieństw do człowieka Gura zauważa jednak także zasadniczą różnicę — niedźwiedź jest silny, ale nie mądry.

W świetle powyższych spostrzeżeń zrozumiała staje się popularność niedźwiedzia w bajkach. Jednak tylko bajka rosyjska podejmuje motyw niedźwiedzia w roli rozbójnika uprowadzającego dziewczęta²⁰. Fabuła bajki rosyjskiej z motywem zakazanego pokoju w siedzibie niedźwiedzia często odbiega od typowego schematu: trzy siostry wpadają kolejno w moc niedźwiedzia; dwie starsze po złamaniu zakazu wejścia do zamkniętego pokoju zostają ukarane śmiercią; najmłodszej udaje się przechytrzyć przeciwnika. Za pomocą czarodziejskiego środka przywraca życie siostrom, po czym umieszcza je w kufrach, które oszukany niedźwiedź odnosi do domu rodziców w przekonaniu, że niesie prezenty. A kiedy już najmłodsza z sióstr jest bezpieczna w domu, rozbójnik-niedźwiedź zostaje ukarany. Magiczne bajki ludowe są dowodem wielości wersji tego samego wątku. Elementami stałymi są trzy siostry, ich ojciec oraz przeciwnik — niedźwiedź mieszkający w lesie. Jednak jego siedziba nazywana jest różnie: izba, izdebka czy barłóg. W bardzo różny sposób trafiają też kolejno siostry do niedźwiedzia. W bajce 4. i 6. córki niosą obiad ojcu pracującemu w lesie oznakowaną przez

¹⁷ Tamże, s. 345.

¹⁸ Piszą o tym m. in.: A.B. Гура: *Символика животных в славянской народной традиции*. Moskwa: Индрик Год 1997; P. Kowalski: *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa: PWN 2007; R. Kiernowski: *Niedźwiedzie i ludzie w dawnych i nowszych czasach. Fakty i mity*. Warszawa: PIW 1990; A. Gieysztor. *Mitologia Słowian*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1986.

¹⁹ W. Dynak: *Łowy, łowcy i zwierzyzna w przysłowiaach polskich*. Wrocław: Ossolineum 1993, s. 139.

²⁰ V. Wróblewska: *Czas i przestrzeń w ludowych baśniach magicznych o zakazanym pokoju (T 311)*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici 1995, z. 289, s. 133–143.

niego drogą²¹. Niedźwiedź zmienia oznaczenia tak, by dziewczęta trafiły do niego. W bajce 2. ojciec wysyła kolejno córki do lasu po pozostawione tam przedmioty, wykonane na ich życzenie. W bajce 1. wystraszony groźbą śmierci ojciec z bólem oddaje niedźwiedziowi córki. W bajce 3. i 5. niedźwiedziowi pomaga kot — zwodzi dziewczęta, które, chcąc go złapać, biegną w głąb lasu i trafiają do siedziby niedźwiedzia. Nie w każdej bajce występuje także motyw zakazanej komnaty. Na przykład, w bajce 1. siostry żyją u niedźwiedzia bez żadnych zakazów i nakazów. Natomiast ucieczka od niedźwiedzia i powrót do domu dokonuje się za sprawą pomysłowości i sprytu najmłodszej z sióstr i to sam gospodarz lasu odnosi dziewczęta do domu w przekonaniu, że niesie podarki dla teściów. Jedynie w bajce 5. bohaterka samodzielnie opuszcza siedzibę niedźwiedzia w moździerz pełnym złota, odpychając się tłuczkiem. We wszystkich bajkach oszukany zwierz wpada we wściekłość, różnie się to jednak objawia i niesie różne konsekwencje: w bajce 1. niedźwiedzia zabija ojciec, kiedy ten zaczyna mu niszczyć dom, w bajce 5. — ginie przygnieciony wyrwanym w złości drzewem, w bajce 6. — rozszarpują go psy.

W przywołanych bajkach niedźwiedź został ukształtowany zgodnie z wierzeniami ludowymi: żyje w niedostępnych partiach lasu, upersonifikowany wydaje się silny, groźny, bezkarny i mimo że jest niepokonanym władcą lasu, daje się przechytryć.

Na tle omówionych wyżej ludowych bajek magicznych opowieść Remizowa *Zajęczek Iwanycz* odślania artystyczną oryginalność autora. Pisarz buduje swój bajkowy utwór zgodnie z kodem gatunkowym i schematem fabularnym bajki o niedźwiedziu i trzech siostrach, jednak materiał folklorystyczny traktuje w sposób dość swobodny. Remizow indywidualizuje swoje bohaterki i nadaje im imiona: Daria — najstarszej, Agafia — średniej i Maria — najmłodszej. Już w ekspozycji losów sióstr pisarz wprowadza innowacje. W moc Niedźwiedzia siostry dostają się za przyczyną cudownego przedmiotu. Nie są przez nikogo nigdzie wysłane. To kłębuszek samotoczek,

²¹ Liczebnikami porządkowymi są oznaczone kolejno ludowe warianty wątku 311: 1. *Котик золотой хвостик*. W: *Великорусские сказки Вятской губернии*. Сборник Д.К. Зеленина, записки РГО 1915, т. XLII, s. 102–103; 2. *Машенька*. W: *Народные сказки Воронежской области. Современные записки*. Red. А.И. Кретов. Воронеж: ВГУ 1977, s. 29; 3. *Дедушка и медведь*. W: *Русские народные сказки*. Сост., автор предисл. и примеч. Э.В. Померанцева. Москва: МГУ 1957, s. 250–253; 4. *Медведь и три сестры*. W: *Русские народные сказки Карельского Поморья*. Red. А.П. Разумова, Т.И. Сенькина. Ленинград: Карелия 1974, s. 128–129; 5. *Медведь и три сестры*. W: *Пинежские сказки, собраны и записаны Г.Я. Симиной*. Архангельск: Северо-Западное книжное изд-во 1975, s. 89–91; 6. *Медведь и три сестры*. W: *Великорусские сказки в записях И.А. Худякова*. Изд. подгот. В.Г. Базанов и О.Б. Алексеева, отв. ред. В.Г. Базанов. Москва–Ленинград: Наука 1964, s. 88–89.

który spadł z półki i potoczył się do lasu, nie pozwalając się schwytać, zaprowadził każdą z nich do Niedźwiedzia. Czarodziejski kłębek wprowadza je do typowego dla ludowej bajki magicznego świata. Dziewczeta nie dostrzegają w nim żadnej niezwykłości, rozumieją mowę Niedźwiedzia, a nawet pod groźbą śmierci godzą się na małżeństwo z nim. Zgodnie ze schematem fabularnym w siedzibie Niedźwiedzia są trzy komnaty: w jednej znajduje się srebro, w drugiej — żywa woda, w trzeciej — zakazanej — złoto. Na straży tej ostatniej pisarz stawia Zajączka Iwanycza. Każda z sióstr ma prawo chodzić po całej siedzibie Niedźwiedzia, jednak żadnej nie wolno zaglądać do trzeciej komnaty. Niedźwiedź przestrzega, że w razie złamania zakazu zje winowajczynię. Panny, nie mogąc oprzeć się ciekawości, łamią zakaz, ale tylko Marii udaje się zatrzeć ślad bytności w zakazanej komnacie.

Niedźwiedź wydaje się tu okrutnym rozbójnikiem — na cały dzień wychodzi z siedziby, dając tym samym każdej z dziewcząt okazję zaspokojenia ciekawości i złamania zakazu, a potem z zimną krwią, bez najmniejszych moralnych rozterek morduje dwie starsze siostry. Jednak zjedzenie ich przez Niedźwiedzia jest wyraźnie umotywowane: widocznym znakiem złamania zakazu był złoty palec, a ponadto otrzymały przecież ostrzeżenie. W tym świecie panują prawa jednoznaczne, od których nie ma odwołania. Niedźwiedź Remizowa ma mimo wszystko ludzkie odruchy. Choć jak w bajkach ludowych jest bezwzględny i bezkompromisowy, potrafi kochać i okazywać swoje uczucia. Zabiega o względy kolejnych dziewcząt, stara się im przypodobać. Spaceruje na przykład z Darią po lesie i pokazuje jej różne osobliwości i ciekawostki, Agafii pragnie zaimponować siłą i sprawnością, wyrывая drzewa. Dla Marii, którą polubił najbardziej, zbiera kwiaty, plecie wianki, śpiewa pieśni i opowiada różne historie. Przy niej też traci czujność, a nawet rezygnuje ze swojej dominacji. Z radością i oddaniem spełnia prośby dziewczyny, niewiedząc, że w koszu pod pierogami odnosi do domu ukryte Darię, a potem Agafię (w cudowny sposób ożywione) i wreszcie samą Marię. Jego rozpacz po zniknięciu Marii jest szczerą i może nawet budzić współczucie czytelnika. Niedźwiedzi dom bez niej wydaje mu się pusty, głuchy i bezużyteczny, więc go niszczy. Z żalu po utracie ukochanej pęka mu serce, co świadczy o ogromnym przywiązaniu, bezgranicznym oddaniu, a nawet o zmianie, jaka zaszła po wpływie uczuć w jego niedźwiedzim sercu.

Typowa dla bajki ludowej antropomorfizacja natury u Remizowa zyskuje szerszy wymiar. W sposób prawdziwie artystyczny obrazuje ludowe poczucie moralnego ładu świata: upersonifikowany Niedźwiedź musi ukarać Darię i Agafię, bowiem zlekceważyły jego ostrzeżenie — wiedziały, że za złamanie zakazu grozi śmierć. Jednak ten okrutny, władczy Niedźwiedź pod wpływem przyjaznych uczuć przemienia się w dobrą, łagodną, życzliwą

istotę. A jego ból w finale baśni udziela się całej naturze, o czym informuje narrator:

В звездах, как царь, гудит лес грозно, волнуется. [...] И поднялась в лесу небывала буря²².

Zatem w wykreowanym przez Remizowa świecie przyrody panuje specyficzna empatia. W zakończeniu baśni Remizow — modernistyczny pisarz — unaocznia bolesną prawdę o niemożności osiągnięcia pełnej więzi człowieka ze światem natury: radości oswobodzonych sióstr przeciwstawia ogromne cierpienie Niedźwiedzia.

W kształtowaniu postaci Niedźwiedzia Remizow bliski jest tradycji ludowej, nie rezygnuje jednak ze swego twórczego indywidualizmu. Tak jak w bajce ludowej, opis wyglądu zwierzęcia jest bardzo skondensowany, ale wyrazisty i służy wywołaniu lęku, a także zaakcentowaniu jego groźnej dominacji: „Медведь зубы оскалил, высунул красный язык, вытянул лапы с когтями” (s. 69).

Niedźwiedź żyje w głębi lasu, jednak Remizow siedzibę swego bohatera określa niejednoznacznym wyrazem „тепем”. W języku rosyjskim określenie to służy potocznemu oznaczeniu domu, pałacu, bądź bezdroża. W południowej Polsce zaś tym przestarzałym terminem jedni nazywali gąszcz, zarośla, inni szopę, dom drewniany. W baśni Remizowa „tierem” — to odosobniona, tajemnicza siedziba Niedźwiedzia w gąszczu lasu, do której może doprowadzić tylko czarodziejski kłębuszek²³. Miejsce to kryje w sobie niezwykle bogactwo: żywą wodę, srebro i złoto. Żywa woda, według ludowej tradycji ma moc oczyszczającą, uzdrawiającą, odmładzającą. Srebro natomiast ze względu na swój biały połysk stało się symbolem jasności, czystości, niewinności i pokoju. Z kolei złoto już w kulturach pierwotnych kojarzyło się z czymś cennym, niezwykłym, co dawało władzę, zapewniało bogactwo i potęgę. Jest ono również symbolem obfitości, godności, majestatu, słońca, doskonałości, wszystkiego co ważne i wartościowe — również w sferze ducha. Złoto stało się znakiem boskości, boskiej chwały, nieba. Z drugiej jednak strony to także symbol doczesności, chciwości, pożądlivosti, pokusy. Złoto zatem kryje w sobie pewien paradoks: może zarówno uszczęśliwiać, jak i unieszczęśliwiać. W siedzibie Niedźwiedzia jest zamknięte, unieszkodliwione. Niedźwiedź stoi na straży tych skarbów, a pomaga mu mały zajaczek, pełniący jednak funkcję stróża zakazanej komnaty. Dzięki posiadanym bogactwom Niedźwiedź zyskuje

²² А. Ремизов: *Зайчик Иваныч*. В: Тегоз: *Избранные произведения*. Москва: Панорама 1995, с. 69. Przy cytowaniu tej bajki numery stron będą ukazane w nawiasach.

²³ J. Bartmiński: *O języku folkloru*. Wrocław: Ossolineum 1973, s. 228.

potęgę i pełnię władzy nad trzema siostrami, ale i nad zajączkim. Wydaje się więc władcą zarówno świata ludzi, jak i zwierząt.

W czasie pobytu każdej z siostr Niedźwiedź tylko raz znika na cały dzień, jakby umyślnie poddając próbie siłę woli i lojalność dziewcząt. Jak despotyczny władca komunikowanie się z otoczeniem sprowadza do wydawania zakazów i rygorystycznego ich egzekwowania. Ta sytuacja zmienia się po przybyciu Marii, którą nawet nazywa „красавышка”.

Wizerunek Niedźwiedzia u Remizowa jest zatem dość skomplikowany. W przeciwieństwie do ludowych bazarzy pisarza interesuje sfera psychiki bohaterów. Wyposaża więc Niedźwiedzia w cechy ludzkie. Przecież Niedźwiedź nie kontaktuje się z przedstawicielami swego gatunku, nie zapada w sen zimowy, nie je miodu, a będąc szczęśliwym przy Marii, miodem smaruje pyszczek zajączkowi. Za to wbrew niedźwiedziej naturze i ludowej tradycji siada z człowiekiem przy stole, pije herbatę, mówi, myśli i czuje. Wie też, że nie wolno mu przekroczyć progu domu i kosz z podarunkami dla teściów pozostawia na ganku. Zna również naturę kobiet — wie, że wydany zakaz spotęguje kobiecą ciekawość, a pozostawienie dziewczyny samej skłoni ją do sięgnięcia po zakazany owoc. Można w tym dostrzec kusicielskie działania. Warto zauważyć, że w utworach staroruskich szatan często przybierał postać zwierząt, m.in. niedźwiedzia²⁴. Także w Niedźwiedziu Remizowa można dostrzec cech przypisywanych szatańskiej naturze: nie znosi on sprzeciwu, tyranizuje, kusi, ma moc niszycielską. Jednak wraz z przybyciem Marii znika ta jego szatańska natura i staje się pokorny, a nawet szlachetny. Dlatego, idąc śladem rozważań Gury, Niedźwiedzia z baśni Remizowa należy raczej interpretować jako Leśnego. Według ludowych wschodniosłowiańskich wierzeń ten duch lasu — władca fauny i flory — przybierał różne postacie — i ludzkie, i zwierzęce — często wilka lub niedźwiedzia, by móc porwać dziewczęta lub zmieniać im drogę w lesie i czynić je swymi posłusznymi żonami. Niedźwiedź Remizowa ma wiele wspólnego z wierzeniowym wizerunkiem Leśnego: jego siedziba znajduje się w niedostępnych częściach lasu, podporządkowuje sobie leśne stworzenia (zajączka), wymaga pełnego posłuszeństwa, jego gwałtowne uczucia zdradza silny, łamiący drzewa wiatr, ma też dwoistą naturę — potrafi być srogi i okrutny, ale też wrażliwy i czuły.

Remizow stworzył zatem postać niejednoznaczną. Nie wyposażył swego Niedźwiedzia w imię, tak jak Zajączka Iwanycza czy trzy siostry. Taka bowiem indywidualizacja ograniczyłaby inwencję twórczą pisarza, który w artystycznym kształtowaniu swego zwierzęcego bohatera korzystał z bogatych źródeł kultury ludowej i własnej wyobraźni.

²⁴ A. Woźniak: *Tradycja ruska według Aleksego Remizowa*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1996, s. 142.

Моника Петрович

НАРОДНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗА МЕДВЕДЯ
В СКАЗКЕ АЛЕКСЕЯ РЕМИЗОВА *ЗАЙЧИК ИВАНЫЧ*

Резюме

Настоящая статья посвящена анализу образа медведя в сказке Алексея Ремизова *Зайчик Иваныч*, являющейся литературной трансформацией народного сюжета *Медведь (леший, чародей, разбойник) и три сестры* (СУС 311). Поэтому материалом для анализа, кроме, естественно, сказки *Зайчик Иваныч* Ремизова, послужили народные варианты сюжета *Три сестры и медведь* — *Котик золотой хвостик, Машенька, Дедушка и медведь*, а также *Медведь и три сестры*.

Целью статьи являются поиски ответа на вопрос, при помощи каких элементов народной традиции Ремизов создал свой литературный образ медведя, и что является результатом его творческого воображения. Поэтому в статье анализируются, среди других, внешний вид медведя, место его обитания, его поведение, а также отношение к людям и к природе.

Monika Pietrowicz

FOLK SOURCES OF THE LITERARY IMAGE OF A BEAR
IN A FAIRY TALE ALEXEI REMIZOV'S *ЗАЙЧИК ИВАНЫЧ*

Summary

This article analyzes the image of a bear in the fairy tale of Alexei Remizov *Зайчик Иваныч*, what is the literary transformation of the folk scene *Bear (goblin, magician, rogue) and three sisters* (SUS 311). Therefore, as the material for analysis, except, of course, the tale *Зайчик Иваныч* of Alexey Remizov, were used also the folk variants of the story *The Three Sisters and the bear* — *Котик золотой хвостик, Машенька, Дедушка и медведь* and *Медведь и три сестры*.

The aim of the paper is searching for an answer to the question, by what elements of folk tradition Remizov created his literary image of a bear, what is a result of his creative imagination. Therefore, the article examines, among other things, the appearance of a bear, its habitat, its behavior and attitude toward people and toward nature.